

Noves aportacions a la interpretació de dues inscripcions hebraiques tortosines ja conegudes

Jordi CASANOVAS MIRÓ

Aquest any 2000 la ciutat de Tortosa presideix l'anomenada *Red de Juderías-Caminos de Sefarad*, una associació constituïda per deu ciutats espanyoles amb un important patrimoni judaic. El fet d'ostentar la presidència obliga la ciutat, a més de la realització de diversos actes, a promocionar les seves restes judaiques i facilitar-ne la visita i la difusió. Entre els projectes previstos n'hi ha de més ambiciosos, com ara la recuperació del *Portal dels Jueus* i la senyalització del barri jueu, o, aparentment més modestos, com ara el fet d'insistir en alguns aspectes ja coneguts però als quals encara cal dedicar una mica més de temps. Entre aquests darrers hem volgut incloure el tema de les dues inscripcions hebraiques tortosines ja conegudes, encara que no tant com la ja mil cops mencionada trilingüe de Tortosa. Ens referim, en primer lloc, a una làpida, ara desapareguda, que es trobava a l'anomenada *Porta del Temple* i a una segona, encara visible, reutilitzada en una de les torres de la muralla medieval. Diverses raons ens han portat a insistir en el tema, en primer lloc el fet de disposar de nous elements al nostre abast, cosa que ens ha permès de plantejar-ne una nova lectura d'una part de la primera, i en segon lloc les transformacions sofertes per l'entorn de la segona ens ha esperonat a dur a terme un nou intent també de lectura i provar de millorar la versió anterior de F. Cantera (Cantera, 1956, 399-402).¹

D'aquestes dues làpides la primera de les quals era ja coneguda des de l'any 1743 i havia estat reutilitzada en la "*torre de la Puerta del Temple*

1. Aquest article, que repetia el text ja publicat a *Inscripcio* (1956), incorporava com a novetat una fotografia de la làpida.

sobre una ventana o claraboya que mira al Rio que dà sobre el terraplen de la muralla".² El canonge Cortès, del qual ja hem parlat en més d'una ocasió en relació amb la inscripció trilingüe de Tortosa (Casanovas, 1999), havia ja enviat el 13 de juliol d'aquell mateix any un dibuix de la làpida a Don Cristóbal Reig, catedràtic d'hebreu a València.³ Les dues versions que aquest darrer va facilitar, realment plenes de disbarats, no van satisfer Cortès que va buscar altres opinions més erudites. Fruit d'aquesta recerca i de l'interès que en ell despertava aquesta i altres inscripcions és l'informe titulat "*Diez inscripciones halladas en Tortosa, la primera publicada sin corrección por algunos autores y las otras nueve no publicadas todavía*" remès per l'autor el setembre de 1743. Una còpia d'aquest informe el trobem a l'Arxiu de Vic (Ripoll, diversos 19.4) i sabem d'una altra que figura ressenyada a l'Arxiu de la Real Academia de la Historia (Memorias, 1796, 68). Més endavant amb tot aquest material al qual va anar afegint altres notícies i documents va presentar la seva cèlebre *Historia de la Ciudad de Tortosa*, acabada l'any 1747 i que va ser finalment llegida a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona l'any 1754. En relació amb aquesta làpida encara manifestava l'any 1747 "*que no se puede asegurar si es sepulcral hasta que se logre una versión cierta, está en letra hebrea y es como se dibuja*" (Cortès, 1747, fol. 57v-58r).⁴

Amb posterioritat a aquestes dates tracten d'aquesta làpida Palomares, a la obra del qual hi ha un dels millors dibuixos que se n'han fet (Santiago, 1764, lám. 92 n. 2), Laborde (1974, 251),⁵ Schwab (1906, 216; 1907, 147-148), i Cantera i Millás (1956, 276-277). Segons aquests darrers "*la torre y con ella la lápida desaparecieron probablemente durante la Guerra Civil*".

Sabem que "*era de piedra ordinaria*",⁶ i que mesurava "*un palmo y quarto de alto y quatro y medio de largo*", tot i que algunes versions afirmen que tenia una alçada de "*un palmo y tres quartos*". Palomares, per la seva part, assenyala que "*era de una vara de largo y de quatro y media de ancho*", mides que contrasten molt amb les anteriors.

2. Carta de J.F. Rabertí a Gregori Mayans del 29 de setembre de 1743. Arxiu Municipal de València, 7281-69, lligall 15849.

3. Carta de J.F. Rabertí a Gregori Mayans del 24 d'agost de 1744. Arxiu Municipal de València, 7281-69, lligall 15853.

4. En aquesta obra Cortès inclou també les dues versions del catedràtic de València Cristóbal Reig.

5. A. de LABORDE, *Itinéraire descriptif de l'Espagne et tableau élémentaire des différentes branches de l'administration et de l'industrie de ce royaume*, citado normalmente como *Voyage Pittoresque et Historique en Espagne*, París 1806/1811-12/1820. Hi ha una edició en català que inclou només Catalunya, País Valencià i les Illes Balears publicat per l'Abadia de Montserrat 1974-1975, p. 251.

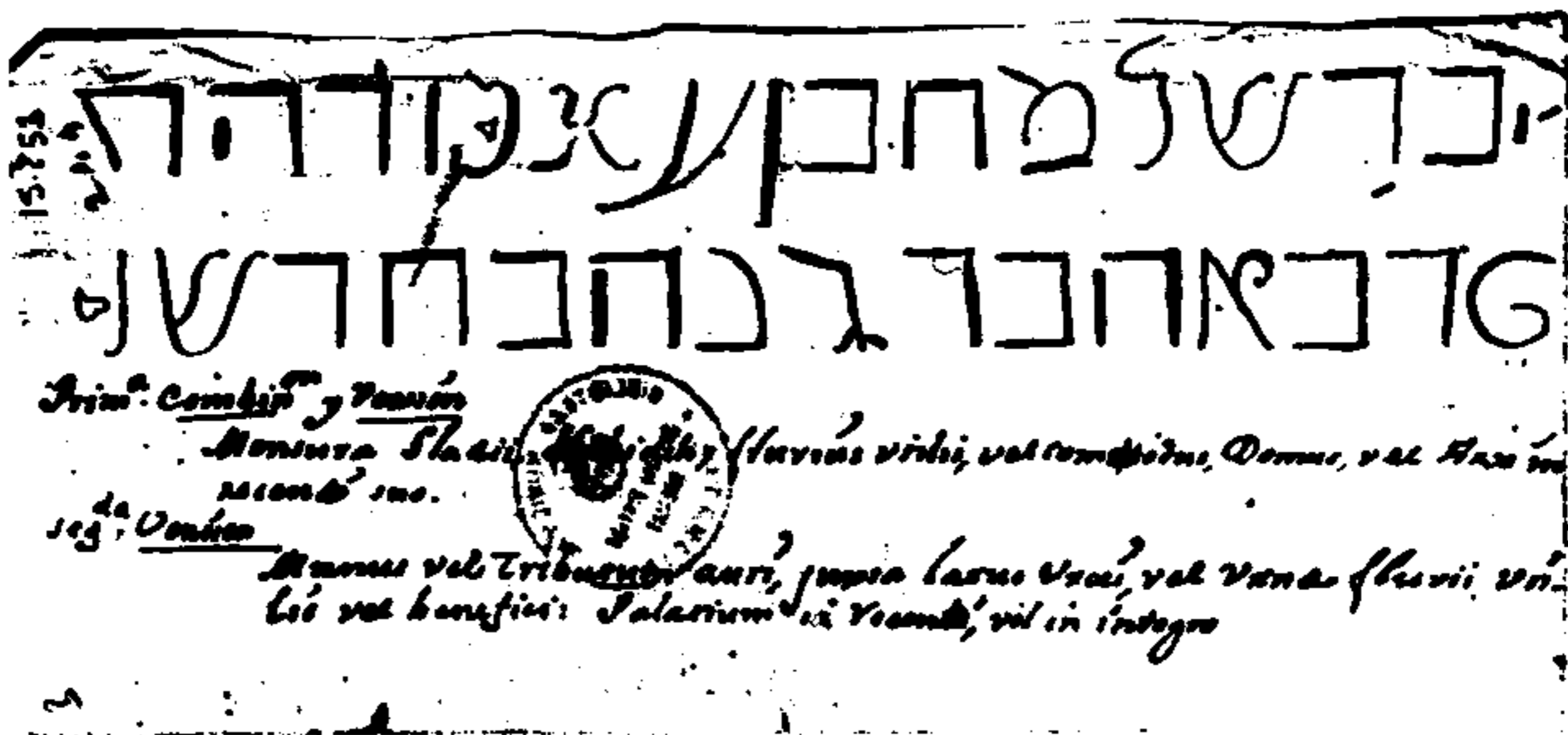
6. "*De piedra basta*" diu el manuscrit de 1747.

וְסֵפֶת שְׁלֵחַ לְחַנּוּעֵלוֹהוּד
טַדְכֵא הַכְּהֵגְנָה כְּהַלְעֵ

וְסֵדְשֵׁן לְיַהֲבֵנְעֵצֵלִי וְוֵהוּ
טַדְכֵא הַכְּהֵגְנָה כְּחַדְשֵׁנִי

וְסֵבֶת שְׁלֵחַ לְחַנּוּעֵלוֹהוּד
טַדְכֵא הַכְּהֵגְנָה כְּחַנּוּעֵלוֹהוּד

Diverses versions de la làpida segons el canonge Cortés.

Croquis de la làpida que figura en la carta a Mayans.

Dibuix de Palomares.

Es veia també clarament que era un fragment d'una làpida més gran ja que "la trabajaron para ponerla allí, y con esto puede rezelarse que cortándola (por la ignorancia de los que hizieron la torre) le quitarían parte de lo escrito".

De les dues línies que es conserven del text, l'únic element que no acabem d'identificar és una part del nom del difunt (*R. Salomó fill de...*). Pel que fa a la segona línia no creiem que hi hagi cap dubte en interpretar-ho com *va morir envoltat d'un gran amor el mes de...* La versió de Schwab que situa la seva mort a Alcàsser ens sembla molt agosarada i poc fidel a les possibilitats del text.

1 [---] ר שלמה בן

2 [---] נפטר באהבה רבה בחדש י[---]

La segona làpida, reutilitzada en una de les torres del recinte emmurallat del segle XIV, que encara es conserva a la part est de la ciutat, al costat de la plaça de Mossèn Sol i davant mateix del col·legi Sant Josep, va ser estudiada per primera vegada pel Prof. Cantera cap a 1955. El veritable descobridor de la làpida va ser l'historiador tortosí Enric Bayerri en el moment que feia una inspecció de les destrosses de la guerra en el convent de les Santjoanistes, dins el recinte del qual es trobava l'esmentada torre amb els llenços de muralla adjacents. Col·locada horitzontalment com un carreu més, la làpida era visible a poc més de quatre metres d'alçada cosa que segons sembla va dificultar considerablement la seva lectura. Posteriorment al llarg de dues visites que vam fer nosaltres mateixos, els anys 1980 i 1985, quan el convent ja no existia i l'edifici s'havia convertit en seu del casal de cultura de Tortosa, vam dur a terme nous intents de lectura en condicions semblants a les del Professor. Cantera. El mes de gener d'aquest any 2000 A. Curto ha fet diverses fotografies de la pedra amb l'ajut d'un teleobjectiu, cosa que ens ha permès aclarir algun dels punts foscos que presenta la làpida, tot i que a causa del mal estat de la pedra no ens ha estat possible fer grans progressos.

Es tracta d'un *cippus* de petites dimensions tallat en un bloc de sauló de Tortosa i, segons Cantera, mesura 60 cm d'alçada per 26 d'amplada.⁷

7. En aquesta darrera visita que hem fet a Tortosa hem pogut constatar com les dificultats per estudiar la làpida han augmentat ja que a conseqüència de les obres realitzades recentment per

- 1 [ז]ה קבר הזקן הנ[---]
- 2 ר' שמואל ר'ית' בן [---]
- 3 החכם היקר ר' שלמה
- 4 תנ[צ]בה בן קרקופש נפטר
- 5 [לבית] עולמו בחד[ש כסל]יו
- 6 [---] שנת [---] מלך
- 7 [---] יחום עליו [---]יום
- 8 [---] ואחד
- 9 [---] גורלו

Aquesta forma és característica del segle XIV, molt semblant als exemplars conservats a Castelló d'Empúries, tots corresponents a la primera meitat del segle, tot i que la làpida tortosina és de dimensions quelcom més reduïdes en relació amb els altres. La seva base ha estat tallada a fi que presentés una forma apuntada per poder fixar-la millor al terra.

El text està estructurat, segons sembla, en nou línies. Cantera insinuava l'existència probable de dues línies més de les quals, en el cas que hi fossin, no se'n conserva el més mínim rastre. La superfície epigràfica ha estat considerablement alterada ja que una esquadra vertical ha provocat la pèrdua dels caràcters inicials de totes les línies per la banda dreta. Es constata també la pèrdua de la part final de les dues primeres línies. D'altra banda, a partir de la cinquena línia la làpida ha sofert un desgast notable de la seva superfície, especialment per la part dreta, cosa que en dificulta considerablement la lectura.

A l'esquerra del text resulta encara visible una línia pauta, invisible a la part dreta a causa del mal estat de la pedra i a les restes de morter que

rebaixar el nivell del terreny, no es troba ara a poc més de quatre metres sinó a més de set metres del nivell actual.

cobreixen algunes de les seves vores. La presència d'aquesta línia obliga el gravador a comprimir els caràcters finals de la quarta i de la sisena línies. Tot i ser evident una certa cura preparatòria, el conjunt respira una certa irregularitat que es fa manifesta especialment en les dimensions variables dels caràcters.

La part conservada del text inclou la capçalera, el nom del difunt, que es deia Samuel, l'inici de la data, de la qual només podem deduir-ne el nom del mes, i el que semblen ser diverses benediccions adreçades al difunt.

Làpida *in situ*, incorporada a la muralla del s. XIV. Foto A. Curto.

Traducció:

Aquesta és la tomba de l'honorable ancià
R. Samuel, l'Esperit de Déu el guardi, fill del
savi benvolgut R. Salomó,
sigui la seva ànima lligada en el feix dels vivents, fill de Carcofas.
Se'n va anar cap al seu darrer sojorn el mes de Kislew (nov.-des.)
..... de l'any(?)..... El Rei (es a dir Déu)
..... tingui pietat d'ell.....
..... i u
..... el seu destí
.....

Línia 1: Cantera proposava completar la línia amb l'epítet *honorable* del qual ja no en queda cap rastre.

Línia 2: Després del nom del difunt hi ha una fórmula abreujada, ben interpretada per Cantera, amb una lletra final de lectura confusa. Entre els dos primers punts superposats d'aquesta fórmula s'observa un traç com a resultat d'un cop rebut per la làpida i que no guarda cap relació amb el text. Al final de la línia amb prou feina es distingeix res.

Línia 3: L'inici no es veu gaire clar ja que caldria netejar la pedra de les restes de morter. Alguns elements del nom, al final de la línia, estan molt espaiats com si no hagués calculat bé l'espai necessari.

Línia 4: La fórmula abreujada inicial, molt malmesa, només conserva el punt superposat al damunt del darrer element.

Línia 5: Els dos caràcters finals conservats ens permeten suposar que es tracta del mes de Kislew (novembre-desembre). Tanmateix a partir del seu reaprofitament es pot concloure que aquesta làpida sepulcral és anterior al darrer terç del segle XIV.

Línia 6: A partir d'aquest punt el mal estat de la superfície fa molt difícil la seva lectura tot i que a partir d'alguns elements conservats és possible deduir-ne el context.

Línia 9: La situació d'aquest element al final de la línia fa pensar que probablement el text continuaria una o dues línies més, tot i que no se'n conserva cap rastre.

Si escasses són les restes materials procedents de la necròpolis tortosina, tanmateix, a partir del treball de recerca realitzat per A. Curto (Curto, 1991, 401-409), disposem d'un cert nombre de notícies que ens permeten fer-nos una idea prou clara de la seva ubicació i de les seves característiques.

Una tradició popular ubicava encertadament la necròpolis hebrea extramurs, al NE de la ciutat, en front del barri de Remolins, entre el barranc del Celio y el turó damunt el qual s'aixeca un dels fortins avançats del castell. És aquest un cas notable de pervivència d'un topònim antic, ja que l'any 1915 encara es mantenia la denominació de "*cementeri dels Jubeus*" (Miravall, 1986, 33-35).

La primera menció del cementiri apareix en un document del 25 de octubre de 1206 amb motiu de la donació a cens d'una vinya, en el lloc anomenat Banyeres, que afrontava amb el cementiri jueu. Una altra referència ens parla l'any 1332 d'un olivar situat a les Bastides que es trobava en un lloc prop del "*fossario judeorum*".

Al cementiri s'accedia directament a través de l'anomenat *Portal dels Jubeus*, conegut també per *Portal del Ferré*, davant lo fossar dels jubeus. En un indret proper, *prop lo fossar dels jubeus*, s'obria el *Portal de Vinpeçol*, una de les portes principals de la ciutat

Estava tancat per un mur que era de pedra en la part baixa i de tapial la superior, aquest darrer va ser eliminat l'any 1396. Tenia una porta de fusta, que havia estat refeta en més d'una ocasió. El 16 de novembre de 1396 es va construir una escala d'accés al ja esmentat portal, fet que confirma la irregularitat del terreny.

A Tortosa, com a molts altres llocs de Catalunya, les agressions als cementiris, tant jueus com cristians, van ser, segons sembla, una pràctica comuna, cosa que obligava les autoritats reials o locals a intervenir freqüentment a fi de frenar els abusos. Per aquesta raó, els procuradors de la ciutat van fixar el 14 de setembre de 1346 una pena de 5 sous per a tots aquells que anessin a fer forats, a treure terra, sorra o pedres d'aquell lloc o a llençar-hi fems (Carreras, 1928, 72-73). Tot això, tanmateix no va ser impediment per a que les mateixes autoritats municipals utilitzessin les pedres del cementiri jueu per a construir les noves muralles de la ciutat cap a 1368. Aquest fet va provocar les protestes de l'aljama jueva que va fer valer els seus drets sobre el cementiri i les seves pedres. En un document singular els jueus de Tortosa van fer valer la qualitat, la quantitat i l'antiguitat de les tombes del seu fossar, "*lo qual fossar se tenie la dita aljama a gran honor, com açi avia tombes sobergues e moltes mes que no ha, al nostre albir, en negun fossar de neguna aljama del Regne, acceptat Montjuych de Barchinona, en lo qual dit fossar avia tombes escrites de canalar de D anys enrere, la qual cosa nos teniem a gran honor*". El rei Pere III, en carta a la reina l'1 de gener de 1369, va donar suport a la decisió municipal al·legant que de la mateixa manera que "*han preses alscunes pedres del fossar dels cristians e de les esgleyes de Sta. Caterina e de Santa Lucia que eren fora los dits murs [...] com açò sia estat feyt per lo ben públich d'aquella ciutat e per defensió així dels dits jubeus com dels cristians e no seria cosa rahonable quels dits jubeus fossen de millor condició en pus franchs quels dits cristians...*" (A.C.A., Cancelleria, reg. 1222, f. 143; Alanyà, 1996, 45)

La darrera notícia que fins ara es coneix de la necròpolis hebrea fa referència a la compra el 10 de desembre de 1444 per part de Pere Sala, habitant de Tortosa, d'una peça de terra situada en la Partida del Barranc d'En Belsa, al damunt del cementiri jueu, propietat d'Abraam Maymó, jueu jiponer i de la seva esposa Oro, jueus de Tortosa (A.H.T., Protocols de Tortosa, llibre 1208, fol. 262/1; Assis; Cubells, 1991, doc. 313, 131).

Bibliografia

- ALANYÀ, J. (1996). *Besalú, vida i organització d'una juderia*, Besalú.
- ASSIS, Y. T.; CUBELLS, J. (1991) *The Jews of Tortosa 1373-1492. Regesta of documents from the Archivo Histórico de Protocolos de Tarragona, Sources for the history of the Jews in Spain/3*, Jerusalem.
- CANTERA, F. (1956). "De arqueología y epigrafía hebraicas: 1.- Nueva lápida hebraica de Tortosa", *Sefarad*, XVI, pp. 399-402.
- CANTERA, F.; MILLÁS, J. M. (1956). *Las inscripciones hebraicas de España*, Madrid.
- CARRERAS I CANDI, (1928). "L'Aljama de juheus de Tortosa", *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona IX* (1928), fasc. III.
- CASANOVAS, J. (1999). "El canonge Cortès i el descobriment de la trilingüe de Tortosa", *Recerca*, 3, pp. 93-112.
- CORTÈS, (1747). "Historia de la Ciudad de Tortosa y de la región Illergavonia que comprehendia lo que oy contiene su Obispado", Llibre primer. Arxiu de la Real Academia de la Historia, 9-29-6/5983.
- CURTO HOMEDES, A. (1991) "El cementiri jueu de Tortosa". Dins *Actes del Primer Col·loqui d'Història dels Jueus a la Corona d'Aragó*, Lleida, pp. 401-409.
- LABORDE, A. de (1806-1820) *Itinéraire descriptif de l'Espagne et tableau élémentaire des différentes branches de l'administration et de l'industrie de ce royaume*, citado normalmente como *Voyage Pittoresque et Historique en Espagne*, París.
- MEMORIAS (1796). — *de la Real Academia de la Historia*, I (1796)
- MIRAVALL, R. (1986). *Necròpolis, sepultures i inhumacions a Tortosa*, Tortosa.
- SANTIAGO PALOMARES, F. J. De (1764). "Polygraphia Gothico-española. Orígen de los caracteres o letras de los godos en España; su progreso, decadencia y corrupción desde el siglo V hasta fin del XI en que se abrogó el uso de ellos, y substituyó la letra gothico-francesa". Arxiu de la Real Academia de la Historia, 9-26-1/4752.
- SCHWAB, M. (1906). "Inscriptions hébraïques d'Espagne", *Revue des Etudes Juives*, LII.
- IDEM, (1907). "Rapport sur les inscriptions hébraïques de l'Espagne", *Nouvelles Archives des Missions scientifiques et littéraires*, XIV.
- Las inscripciones hebraicas de España* (1956).